

О. О. Шапуров,

к. е. н., доцент кафедри фінансів, менеджменту та банківської справи,

Економіко-гуманітарний факультет, ДВНЗ "Запорізький національний університет"

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЦІНКА ШТУЧНО СТВОРЕНИХ ЛАТЕНТНИХ МЕХАНІЗМІВ

A. Shapurov,

PhD, Zaporizhzhya National University

IDENTIFICATION AND ASSESSMENT OF ARTIFICIALLY CREATED LATENT PROCESSES

У статті розглянуто латентні механізми, тіньову економіку сфер господарювання, методи оцінки тіньової економіки.

The main purpose of this article is to research the latent processes, shadow economy areas of management, evaluation methods of the shadow economy.

Ключові слова: латентні механізми, тіньова економіка, методи оцінки латентних процесів.
Key words: latent mechanisms, shadow economy, methods for assessing latent processes.

ВСТУП

Проблеми тіньової економіки привернули увагу дослідників ще в 30-х роках. У кінці 70-х років з'явилися серйозні дослідження цієї сфери. Одна з перших серйозних робіт в цій області є робота П. Гутманна (США) "Підпільна економіка" (1977 р.), в якій зверталася увага на недопустимість ігнорування її масштабів і ролі.

У 1983 році в Белфелді була проведена перша міжнародна конференція з тіньової економіки, на якій було представлено близько 40 доповідей, що зачіпали проблеми тіньової економіки в умовах різних господарських систем.

У 1991 р. в Женеві відбулась конференція європейських статистиків, присвячених прихованій і неформальній економіці. По її матеріалах опубліковано спеціальні статистичні матеріали тіньової економіки в країнах з ринковою системою господарювання. Регулярно проходять конференції і семінари з оцінки і моніторингу неформального сектора, у тому числі спеціально для країн СНД.

У травні 1996 р. на спільному засіданні ЄЕК ООН (Євростат) ОЕСР по національних рахунках серед інших питань була розглянута проблема оцінки масштабів тіньової економіки. В Євростаті створена спеціальна робоча група з питань прихованої економіки.

У вітчизняній науці і економічній практиці інтерес до проблем тіньової економіки з'явився у 80-ті роки. Це було обумовлено як соціально-економічними причинами, пов'язаними зі зростанням її ролі в народному господарстві (криміналізацією), так і з ідеологічними причинами. Останні виявилися в стимулюванні керівництвом країни наукових досліджень, направлених на дослідження деформацій і дискредитації командної соціально-економічної системи державного соціалізму.

Сьогодні єдиного загальноприйнятого універсального поняття тіньової економіки не сформульовано. Різноманіття позицій обумовлене, як правило, відмінностями в характері вирішуваних авторами теоретичних і прикладних завдань, а також в методології і методиці дослідження.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є визначення та оцінка штучно створених латентних механізмів.

Для формування економічних аспектів штучно створених латентних механізмів необхідно:

- визначити сутність тіньових механізмів та їх складових;
- сформулювати комплекс штучно створених тіньових механізмів сфер господарювання машинобудівних підприємств;
- розглянути позитивні та негативні риси методик оцінки латентних процесів

РЕЗУЛЬТАТИ

Як соціально-економічне явище тіньова економіка властива усім економічним системам, отже, вона є невід'ємним їхнім атрибутом. Для її визначення у різних країнах наводиться ціла низка епітетів, а саме: неформальна, нелегальна, неофіційна, тіньова, сіра, паралельна, незадекларована, друга, непомітна, прихована.

На думку О. Турчинова, "тіньова економіка — це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства" [6].

Схоже визначення пропонує В. Попович, яка зазначає: "тіньова економіка — це такий стан розвитку кризових, криміногенних процесів в економіці, коли доходи злочинного походження стали засобом скоєння нових, нерідко більш небезпечних злочинів, а отримані за рахунок їх скоєння доходи перестали носити споживчий характер, трансформувались у базу відтворення незаконних капіталів і криміногенного потенціалу в усіх сферах цивільно-правових, організаційно-регулятивних і суспільно-економічних відносин [5].

Ульріх Тіссен, німецький дослідник, використовує поняття "тіньова економіка" для тих видів діяльності, в яких створюється нова вартість, що не враховується офіційною статистикою.

Один з провідних спеціалістів, економіст Міжнародного Валютного Фонду, Віто Танзі зазначив, що тіньова економіка — це частина валового національного продукту, яка завдяки відсутності у звітності та/або зниження її величини, не відображається в офіційній статистиці [9].

Учені Левенсон та Мелоні стверджують, що підпільна економіка виникає ендогенно (через внутрішні

причини) відповідно до самоусвідомлення різних підприємців. Ведення бізнесу в межах офіційної економіки має певні переваги, починаючи від можливості давати рекламу своїх товарів, проте передбачає й вади, зокрема фіксовані ціни на товари, котрі треба встановлювати відповідно до певних обмежень. Підприємці різняться між собою у способах управління своїми фірмами, з часом вони більше починають розуміти свої можливості. Зазвичай підприємці починають бізнес в неофіційному секторі для того, аби уникнути високих витрат на дозвіл ведення бізнесу, згодом, коли фірма стає досить великою, вона долучається до офіційної економіки для того, аби мати змогу рекламувати свої товари та запускати нові лінії виробництва. Таким чином, Левенсон та Мелоні подають модель динамічного переходу із неофіційного до офіційного секторів економіки [2].

Водночас Шнейдер та Енст наголошують на тому, що принаймні дві третини від прибутку, заробленого у тіньовому секторі економіки, негайно ж витрачаються в межах офіційного сектора, що має позитивний вплив на економіку країни [2].

Е. Фейг виділяє два основні складники тіньової економіки [8]:

1) економічна діяльність, що є легальною, неприхованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою;

2) протизаконна, свідомо приховувана економічна діяльність.

До першого її складника відносять виробничу діяльність у домашніх господарствах, надання послуг на епізодичній основі, невеликі підробітки (догляд за дітьми; дохід, отримуваний від сільського господарства; виконання ремонтів власними силами та інше). Цю діяльність не враховують під час визначення обсягу валового національного доходу. Цей сектор Е. Фейг та інші науковці назвали "неформальною економікою".

До другого складника Е. Фейг відносить заборонену в державі економічну діяльність, кримінальні діяння, а також всі інші види діяльності, які повинні враховувати і контролювати держава, однак суб'єкти такої діяльності свідомо її приховують для ухилення від оподаткування або в інших протиправних цілях. Цей складник досить часто називають "підпільною економікою" [8].

Подібну структуру тіньової економіки подає й економіст США Д. Блейдс, а саме:

1) виробництво цілком легальної продукції, що приховується від влади з метою несплати податків;

2) виробництво товарів чи надання послуг, які заборонені законом;

3) приховування доходів у їхній натуральній формі. На нашу думку необхідно дотримуватись складових тіньової економіки, які запропонувала Т. Корягіна. Відповідно до її теорії тіньова економіка складається з наступних складових:

1) неофіційна економіка — легальні види економічної діяльності, але її обсяги відображені в офіційній статистиці не повністю, тим самим відбувається ухилення від сплати податків повною мірою. На думку автора, неофіційну економіку варто поділити на підскладові з вищої ланки управління та нижчої, адже фіксування обсягів виконаної продукції чи наданих послуг відбувається на різних рівнях управління, тому "заслуги" у недоплаті податків можна зафіксувати залежно від рівня управління;

2) підпільна економіка — усі заборонені законом види економічної діяльності, а саме: наркобізнес, проституція, торгівля людьми та людськими органами тощо;

3) фіктивна економіка — хабарництво, спекулятивні угоди та інші види шахрайства, пов'язані з одержанням та передачею грошей.

Основними наслідками, до яких призводять складові тіньової економіки, є:

— скорочення податкових надходжень до бюджету;

— погіршення умов існування соціального сектора країни;

— "втеча" капіталу за кордон;

— скорочення обсягів офіційного виробництва;

— вивільнення працівників;

— підрив довіри інвесторів — як зовнішніх, так і внутрішніх тощо [3].

На наш погляд, тіньова економіка — це свідомо діяльність юридичної чи фізичної особи, зареєстрованої або незареєстрованої як суб'єкт господарювання направлена на отримання основного або додаткового доходу шляхом реалізації товарів, робіт, послуг без документарного оформлення та сплати податків.

Основні протиправні дії, які повинні підлягати оцінці при визначенні тіньового сектора економіки (рис. 1):

у сфері збуту:

— фіктивні контракти (удавані трудові договори, договори купівлі-продажу, про надання послуг);

— тіньовий експорт (незаконне звільнення вантажів від митного огляду; оформлення документів про вивезення за межі території держави товарів, що мали переміщуватися територією України транзитом, але були реалізовані в Україні; опломбування транспортних засобів без огляду вантажу; оформлення подвійних митних документів; заниження митної вартості товару і т.д.);

у сфері виробництва:

— спад кількості виробленої продукції, зниження виробничих потужностей підприємства при стабільному попиту на продукцію галузі;

— різке зростання відсотку браку;

у сфері розвитку колективу:

— відсутність трудових договорів з працівниками і як наслідок даних про фактичну кількість найманих працівників;

— укладання з найманими працівниками договорів цивільно-правового характеру, які не передбачають перебування працівників у трудових відносинах з роботодавцем, що позбавляє їх права на захист своїх трудових прав; укладені трудові договори не відповідають вимогам законодавства про працю;

— виплата заробітної плати "у конвертах": через практику виплат заробітної плати "у конвертах" держава недоотримує значні ресурси, що негативно впливає на розмір пенсій, надання якісного медичного обслуговування, створення ефективної системи соціального захисту;

— недоотримання мінімальних гарантій в оплаті праці;

— нездійснення нарахування та виплати індексації заробітної плати;

— значне перевищення нормальної тривалості робочого часу найманих працівників;

— експлуатація найманих працівників у спосіб встановлення графіків роботи, що передбачають значні обсяги робіт у понаднормовий час, залучення до роботи у нічні часи, святкові та вихідні дні без відповідної оплати; у фінансовій сфері:

— заниження доходів за допомогою реалізації угод без оформлення рахунка;

— фальсифікація контування шляхом створення фіктивних рахунків у власній бухгалтерії;

— фальсифікація контування шляхом ланцюгових бухгалтерських записів;

— системні помилки подвійної бухгалтерії (самочинне ведення підсумкового та інвентарного рахунків шляхом внесення свідомо викривлених записів);

— фіктивні дії (маніпуляція з доходами, фальсифікація виробничих витрат, маніпуляція зі збитками та шкодою, маніпуляції з активами і пасивами);

— тіньова економіка етапу входу полягає у додатковому залученні ресурсів, що не відображається у бухгалтерському обліку підприємства;

<p>сфера розвитку колективу</p> <ul style="list-style-type: none"> - відсутність трудових договорів з працівниками і як наслідок даних про фактичну кількість найманих працівників; - укладання з найманими працівниками договорів цивільно-правового характеру, які не передбачають перебування працівників у трудових відносинах з роботодавцем, що позбавляє їх права на захист своїх трудових прав; укладені трудові договори не відповідають вимогам законодавства про працю; - виплата заробітної плати "у конвертах": через практику виплат заробітної плати "у конвертах" держава недоотримує значні ресурси, що негативно впливає на розмір пенсій, надання якісного медичного обслуговування, створення ефективної системи соціального захисту; - недоотримання мінімальних гарантій в оплаті праці; - нездійснення нарахування та виплати індексації заробітної плати; - значне перевищення нормальної тривалості робочого часу найманих працівників; - експлуатація найманих працівників у спосіб встановлення графіків роботи, що передбачають значні обсяги робіт у понаднормовий час, залучення до роботи у нічні часи, святкові та вихідні дні без відповідної оплати 	<p>фінансова сфера</p> <ul style="list-style-type: none"> - заниження доходів за допомогою реалізації угод без оформлення рахунка; - фальсифікація контування шляхом створення фіктивних рахунків у власній бухгалтерії; - фальсифікація контування шляхом ланцюгових бухгалтерських записів; - системні помилки подвійної бухгалтерії (самочинне ведення підсумкового та інвентарного рахунків шляхом внесення свідомо викривлених записів); - фіктивні дії (маніпуляція з доходами, фальсифікація виробничих витрат, маніпуляція зі збитками та шкодою, маніпуляції з активами і пасивами); - тіньова економіка етапу входу полягає у додатковому залученні ресурсів, що не відображається у бухгалтерському обліку підприємства. 	<p>сфера збуту</p> <ul style="list-style-type: none"> - фіктивні контракти (улавані трудові договори, договори купівлі-продажу, про надання послуг); - тіньовий експорт (незаконне звільнення вантажів від митного огляду; оформлення документів про вивезення за межі території держави товарів, що мали переміщуватися територією України транзитом, але були реалізовані в Україні; опломбування транспортних засобів без огляду вантажу; оформлення подвійних митних документів; заниження митної вартості товару і т.д.) 	<p>сфера постачання</p> <ul style="list-style-type: none"> - використання контрагентів клонів з метою збільшення цін на поставлену продукцію; - побудова мережі посередників з метою відмивання коштів; - зростання витрат на складські приміщення та зберігання продукції більшими темпами ніж обсяги виробництва та реалізації 	<p>сфера виробництва</p> <ul style="list-style-type: none"> - спад кількості виробленої продукції, зниження виробничих потужностей підприємства при стабільному попиті на продукцію галузі - різке зростання відсотку браку.
---	--	--	--	---

Рис. 1. Штучно створені тіньові механізми сфер господарювання машинобудівних підприємств

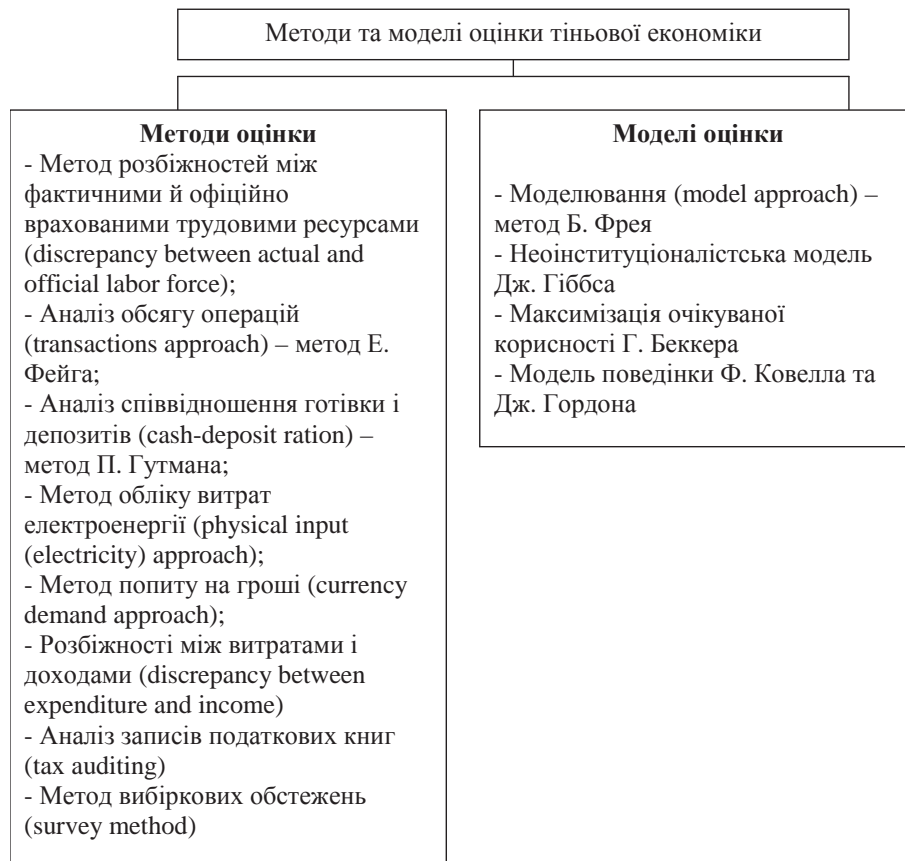

Рис. 2. Методи та моделі оцінки тіньової (латентної) економіки

у сфері постачання:
 — використання контрагентів клонів з метою збільшення цін на поставлену продукцію;
 — побудова мережі посередників з метою відмивання коштів;

— зростання витрат на складські приміщення та зберігання продукції більшими темпами, ніж обсяги виробництва та реалізації.

Для уникнення наслідків тіньової економіки необхідно проводити всебічний моніторинг та оцінку стану ілєгальних економічних процесів які відбуваються в країні. Для цього різні вчені пропонують використовувати різні методи.

С. Огреба стверджує, що сукупність методів оцінювання тіньової економіки повинна складатися з методів макrorівня (метод розбіжностей, метод неврахованої вартості, монетарні, економетричні, спеціальні, структурні); мікрорівня (опитування, аналіз податкових перевірок, спеціальні методи економіко-правового аналізу) [4].

В. Франчук та Ю. Кіржецький за результатами вивчення літературних джерел виділили три групи методів оцінки тіньової економіки:

— структурні та спеціальні методи, що використовуються на макrorівні;

— статистичні та монетарні методи;

— економіко-правові методи, що використовуються на мікрорівні — при виявленні й оцінці економічних параметрів конкретних правопорушень, злочинів, економічної діяльності окремих осіб [7].

І. Губарева дає іншу класифікацію методів. Система методів за її класифікацією поділяється на дві групи: інтегральні та непрямі [1].

До інтегральних методів відносяться: метод товарних потоків, альтернативні оцінки додаткової вартості галузей, альтернативні розрахунки доходів домашніх господарств.

Непрямі методи розрахунку неформальної економіки базуються на результатах обстежень у різномані-

тних сферах діяльності. Такі оцінки дають можливість виявити окремі факти прояву тіньової економіки та отримати уявлення про масштаби і тенденції розповсюдження неї в межах обмеженої групи одиниць або по окремому явищу. У країнах СНД для розрахунку тіньової економіки непрямими методами використовують такі джерела даних: данні обстеження зайнятості та робочої сили, дані про чисельність зайнятих у професіях з регулярним додатковим доходом, дані спеціальних спостережень витрат домашніх господарств, дані порівняльного аналізу співвідношення витрат та випуску у різних групах підприємств, данні податкових служб, бюро технічної інвентаризації, державної автоінспекції, дані опитувань керівників підприємств та інші.

В Україні для оцінки тіньової економіки використовують як інтегральні, так і непрямі методи.

Так, Державним комітетом статистики обчислюються обсяги економіки, яка безпосередньо не спостерігається (НСЕ), для подальшого врахування її в національних рахунках. До НСЕ відносять види діяльності, які не враховані при первинному обліку даних, що використовуються для складання національних рахунків, через те що вони є тішовими, незаконними, неформальними, виробництвом домашніх господарств для власного кінцевого споживання. З метою адекватного визначення обсягів НСЕ і включення їх до показників системи національних рахунків застосовується класифікація НСЕ за видами і типами. Для кожного з типів розроблено рекомендації щодо застосування відповідних методів дорахунків.

Найбільш привабливий метод оцінки тіньової економіки створений Міністерством економіки України.

Ця Методика базується на комплексному аналізі тіньового сектора з виявленням потенційно можливих тішових видів економічної діяльності, тішових схем і методів їх застосування в Україні, а також з дослідженням причин, законодавчих та інституційних неузгодженостей, що створюють передумови для виникнення тішового сектора.

Методика враховує шість видів розрахунків:

- 1) розрахунок рівня тіньової економіки за методом "витрати населення — роздрібний товарооборот";
- 2) розрахунок рівня тіньової економіки за фінансовим методом;
- 3) розрахунок рівня тіньової економіки за монетарним методом;
- 4) розрахунок рівня тіньової економіки за електричним методом;
- 5) розрахунок рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств;
- 6) розрахунок інтегрального показника рівня тіньової економіки в національній економіці в цілому.

Усі шість розрахунків можна використовувати для визначення тіньової економіки на макроекономічному рівні.

Розрахунки 4,5 можна адаптувати для оцінки тіньових механізмів на мікрорівні.

Заслужують також уваги наступні методи та моделі, запропоновані західними науковцями:

— метод розбіжностей між фактичними й офіційно врахованими трудовими ресурсами (discrepancy between actual and official labor force);

— аналіз обсягу операцій (transactions approach) — метод Е. Фейга;

— аналіз співвідношення готівки і депозитів (cash-deposit ration) — метод П. Гутмана;

— метод обліку витрат електроенергії (physical input (electricity) approach);

— метод попиту на гроші (currency demand approach);

— моделювання (model approach) — метод Б. Фрея;

— розбіжності між витратами і доходами (discrepancy between expenditure and income);

— аналіз записів податкових книг (tax auditing);

— метод вибіркових обстежень (survey method);

— неінституціоналістська модель Дж. Гіббса;

— максимізація очікуваної корисності Г. Беккера;

— модель поведінки Ф. Ковелла та Дж. Гордона;

Методи та моделі оцінки тіньових процесів економіки наведено на рис. 2.

ВИСНОВКИ

В сучасних умовах розвитку економіки простежуються негативні спадні тенденції розвитку. Причина тому багато латентних факторів які стримують розвиток суб'єктів господарювання.

В кожній сфері господарювання існує своя іллегальність, яка породжує збитковість, негативні тенденції розвитку, ірраціональність, незбалансованість.

Штучно створені латентні механізми господарювання породжують тіньові процеси функціонування.

На наш погляд тіньова економіка — це свідомо діяльність юридичної чи фізичної особи, зареєстрованої або незареєстрованої як суб'єкт господарювання направлена на отримання основного або додаткового доходу шляхом реалізації товарів, робіт, послуг без документального оформлення та сплати податків.

В Україні для оцінки тіньової економіки використовують як інтегральні, так і непрямі методи.

Найбільш привабливий метод оцінки тіньової економіки створений Міністерством економіки України.

Ця методика базується на комплексному аналізі тіньового сектора з виявленням потенційно можливих тіньових видів економічної діяльності, тіньових схем і методів їх застосування в Україні, а також з дослідженням причин, законодавчих та інституційних неузгодженостей, що створюють передумови для виникнення тіньового сектора.

Існують і інші ефективні методи та моделі оцінки латентних процесів: метод розбіжностей, метод аналізу обсягу операцій, методи аналізу співвідношення готівки і депозитів, метод обліку витрат електроенергії,

метод попиту на гроші, метод моделювання, метод розбіжностей між витратами і доходами, метод аналізу записів податкових книг, метод вибіркових обстежень, неінституціональна модель, метод максимізації очікуваної корисності, модель поведінки.

Література:

1. Губарева І.О. Оцінка тіньової економіки в системі забезпечення економічної безпеки країни // *Бізнес-інформ.* — 2009. — № 11 (2). — С. 25—26.

2. Корупція та тіньова економіка — Джей Піл Чой (JAY PIL CHOI) (Мічиганський державний університет), Марсель Тум (MARCEL P. THUM) (Дрезденський технологічний університет) — 21 сентября 2006 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=7953

3. Корягина Т. Теневая экономика в СССР // *Вопросы экономики.* — 1990. — № 3. — С. 14.

4. Огреба С.В. Методичні аспекти статистичної оцінки масштабів тіньової економіки України // *Збірник наукових праць "Економічні науки" ПВНЗ "Буковинський університет"* — 2011. — № 7.

5. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія. — Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. — 546 с.

6. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / НАН України; Інститут Росії. — К., 1996. — 199 с.

7. Франчук В.І., Кіржецький Ю.І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* — 2009. — № 1. — С. 1—11.

8. Feige Edgard L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies // *The New Institutional Economic Approach, World Development*, 18. — 1990. — № 7. — P. 990.

9. Vito Tanzi. The Underground Economy in the United States Abroad. — Lexington, Mass: Lexington Books. — 1982. — P. 70.

References:

1. Gubareva I.O. Ocinka tin`ovoi ekonomiki v sistemі zabezpechennya ekonomichnoi bezpeki kraini // *Biznesinform.* — 2009. — № 11 (2). — P. 25—26.

2. Korupciya ta tin`ova ekonomika — Dzhei Pil Choi (JAY PIL CHOI) (Michigans`kii derzhavniі universitet), Marsel` Tum (MARCEL P. THUM) (Drezdens`kii tehnologichnii universitet) — 21 sentyabrya 2006 goda [Elektronnii resurs]. — Rezhim dostupu: http://www.dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=7953

3. Koryagina T. Tenevaya ekonomika v SSSR // *Voprosy ekonomiki.* — 1990. — № 3. — P. 14.

4. Ogreba S.V. Metodichni aspekti statistichnoi ocinki masshtabiv tin`ovoi ekonomiki Ukraini // *Zbirnik naukovix prac` "Ekonomichni nauki" PVNZ "Bukovins`kii universitet"* — 2011. — № 7.

5. Popovich V.M. Ekonomiko-kriminologichna teoriya detinizacii ekonomiki: monografiya. — Irpin` : Akademiya derzhavnoi podatkovoi sluzhbi Ukraini, 2001. — 546 s.

6. Turchinov O.V. Tin`ova ekonomika: zakonomirnosti, mexanizmi funkcionuvannya, metodi ocinki / NAN Ukraini; Institut Rosii. — K., 1996. — 199 s.

7. Franchuk V.I., Kirzhec`kii YU.I. Analiz metodiv ocinyuvannya ta viyavlennya tin`ovoi ekonomiki // *Naukovii visnik L`vivs`kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnix sprav.* — 2009. — № 1. — P. 1—11.

8. Feige Edgard L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies // *The New Institutional Economic Approach, World Development*, 18. — 1990. — № 7. — P. 990.

9. Vito Tanzi. The Underground Economy in the United States Abroad. — Lexington, Mass: Lexington Books. — 1982. — P. 70.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2013 р.